

ЛИТВИН

Володимир Михайлович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

У БИТВІ ЗА ІМПЕРІЮ: РОСІЙСЬКІ НАРАТИВИ ПРОТИ ІСТОРИЧНИХ РЕАЛІЙ

Сто років тому, 30 грудня 1922 р., представники радянських урядів Росії, України, Білорусі та Закавказької Республіки підписали договір про об'єднання в єдину союзню державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік, який припинив своє існування 26 грудня 1991 р. У статті автор розмірковує, чому в сучасній РФ на державному рівні вважають розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою» і чому таким важливим сьогодні є неупереджене вивчення причин краху Радянського Союзу, усвідомлення його історичної неминучості та неможливості відродження імперського минулого.

До 100-річчя створення СРСР (30 грудня 1922 р.) у російських політично-наукових колах прикуто особливу увагу. Така стурбованість цією темою пояснюється необхідністю «розібрати по полицях» з позицій сьогодення обставини появи Союзу, весь період радянської історії, щоб відповісти на ключове питання — у чому полягають причини краху Радянського Союзу. Вважаючи, що якщо існувала історична опція збереження союзної держави, то закономірною буде постановка не менш важливого питання — чи можна відродити СРСР? Принаймні інтегрувати в політичній перспективі території, які повністю або частково входили до Союзу. Звичайно, під патронатом РФ, «обґрунтуванням» чого є, зокрема, установка, яка стала останніми роками державною доктриною, що «технічний перерозподіл» російських земель усередині радянської держави — це одне, а в нинішніх умовах — це кричуща історична несправедливість. Для її наочного підтвердження вимагають порівняти карту СРСР 1922 р. з картою 1991 р.

На державному рівні такі установки вперше прозвучали в Росії 25 квітня 2005 р. у посланні В. Путіна Федеральним зборам: «Крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття, для російського ж народу він став справжньою драмою»¹. Він особливо акцентував увагу на тій

¹ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 года. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

обставині, що «25 мільйонів етнічних росіян опинилися за кордоном поза своєю волею і... відразу... Російський народ виявився найбільшим розділеним народом у світі. І це, безперечно, трагедія». А згодом вдався до міркувань такого ж штибу у своїй спеціальній статті від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян та українців»², що стала додатковою підставою для західних політиків (Джо Байдена, Ангели Меркель, Дональда Туска та ін.) стверджувати: Путін так і не поставив хреста на Радянському Союзі.

Американський історик, професор Принстонського університету С. Коткін влучно зазначив, що міркування з приводу того, був розпад СРСР позитивною або ж негативною подією, вирішальною мірою залежать від того, звідки ви їх висловлюєте: «Як ви вважаєте, що з цього приводу думають у Латвії, Литві, Естонії, Угорщині, Чехії, Словаччині чи Румунії? Як до розпаду СРСР ставляться українці? Тобто ставлення до цієї події залежить від того, звідки ви. А у Брюсселі що думають, як вам здається?»

Звичайно, якщо ви проживаєте в Москві і ваше ім'я та прізвище Володимир Путін, ви вважаєте, що розпад СРСР був помилкою. Навіть не помилкою, а злочином. Якщо ви живете в Пекіні і ваше ім'я та прізвище Сі Цзінпін, то для вас це теж помилка та злочин. Китайці ніколи не пробачать Росії знищення комуністичного ладу в СРСР. Коли йдеться про стратегічне партнерство Росії й Китаю, не слід забувати, що китайський режим був дуже розлючений розпадом Радянського Союзу. Розлючений, мабуть, не менше, ніж хрущовським розвінчанням культу особи Сталіна»³.

Очевидно, що відлуння процесу розпаду СРСР, що й досі триває, явно проявлятиметься фантомними болями і кровоточивими кон-

фліктами ще протягом тривалого часу для частини пострадянських людей. І навряд чи ці люди сприймуть на віру категоричні констатації філософа О. Ципка: «Держава, що виникла волею випадку — я маю на увазі СРСР, — завдяки волі випадку й загинула. ...Остаточний розпад СРСР насправді був остаточним розпадом Російської імперії, що розпочався 1917 року. ...І розпад СРСР не був жодною геополітичною катастрофою. Катастрофа — це коли гине щось живе, цілісне, що може ще довго існувати. А розпад СРСР був неминучим, адже він не був добровільним союзом так званих братніх республік. Всі ці «братні республіки» Червона армія силою змусила об'єднуватися з Радянською Росією. Тож спроба повернути імперське минуле за допомогою сили нічого міцного створити не могла»⁴.

На наш погляд, дещо передчасною бачиться оцінка вказаного автора щодо часу остаточного розпаду СРСР, факт якого аж ніяк не увінчує спуск радянського прапора над Кремлем. Утім, такі історики, як Е. Хобсбаум, припускали, що крах радянської імперії взагалі ознаменував собою кінець ХХ ст. Інші пішли ще далі, вважаючи, що то взагалі був кінець історії. Тоді як аргентинський дослідник історії Росії М. Банья, який у деталях проаналізував долю СРСР у книзі «Хто не нудьгує за комунізмом, у того немає серця», застерігає від подібної категоричності: «Так, з розпадом Радянського Союзу відбулися певні зміни, наприклад припинив своє існування біполярний світ, закінчилася холодна війна. Також зникла ця постійна загроза, якою був Радянський Союз у тому сенсі, що капіталізм повинен був постійно покращуватися, оскільки СРСР був життєздатною і безпечною альтернативою капіталізму. Це ж стосується й ролі Радянського Союзу у пом'якшенні ситуації, чим у 90-ті роки займатимуться неоліберальні політики. У цьому сенсі розпад припускав закінчення конфліктного

² Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

³ Хачатуров А., Машуков С. Горбачев резал расходы на армию, Путин делает обратное. И стала ли Россия сильнее? Интервью с историком Стивеном Коткиным о «ключевой проблеме» российской истории. *Новая газета. Европа*. 15 сентября 2022.

⁴ Ципко А. СССР погиб благодаря случаю. Но окончательным годом его распада стал 2020-й. <https://www.mk.ru/politics/2020/12/01/sssr-pogib-blagodarya-sluchayu.html>

етапу, але не саме закінчення конфліктів. Одні конфлікти перетворилися на інші»⁵.

Так, колишні союзні республіки набули суверенного статусу, але світоглядні засади та уявлення владної верхівки більшості з них багато в чому залишилися незмінними — радянськими, зануреними в реконструкцію практик СРСР. Хоч і з переінакшеними гаслами, але з колишніми світоглядними установками. Своєю чергою, укорінена архаїчна радянська система «патрон-клієнтських» відносин негативно позначається на побудові якісно нових суспільних відносин, зберігаючи нероздільною їхню ідентичність, тоді як саме суспільства мають брати на себе відповідальність та ризики за нинішній стан і майбутнє своїх країн, наповнюючи їх реальним державотворчим змістом просування народів до загальноприйнятих основ суверенітету. Інакше політичний біг на місці слугуватиме джерелом подальшого відтворення радянського досвіду.

Не в останню чергу саме звідси й походить публічна зацикленість Путіна на долі радянської держави, помножена на російську практичну політику: переграти історію, повернути хід історичного процесу, виправивши таким чином помилку Росії, яка, «запустивши парад суверенітетів...», сприяла процесу розвалу СРСР». Він вважає, що «Москві варто було б окопатися як усередині Союзу, так і за кордоном, а не стояти осторонь, поки держави колишнього радянського блоку кидали все, аби приєднатися до Заходу. Багатьох проблем можна було уникнути, якби Совети не покинули Східну Європу так поспішно»⁶.

За визначенням антрополога і радянолога О. Юрчака, за своїми світоглядними позиціями та політичними настановами Путін не належить до прихильників радянського проекту, «він антирадянський політик», який сповідує імперськість, що «не має стосунку до Радян-

ського Союзу чи комуністичної ідеології»⁷. А його публічні твердження про розвал СРСР як катастрофу призначені передусім для багатьох людей, сенс життя яких укорінений в радянськості і на підтримку яких він переважно спирається. Набагато важливішою для нього є наявність «великого спільного простору, великої об'єднаної мети, статусу світового лідера, за яким тягнеться багато хто у світі»⁸. Звідси — путінські претензії до Леніна щодо України, які схожі на звинувачення у злочинах: «По-перше, його абстрактна ідея про право націй на самовизначення тепер призвела до їхнього реального виходу із Союзу. По-друге, більшовицький підхід, за яким нації та території створювалися випадково і часом включали колишні території сусідів, тепер означає, що такі території опинилися в нових, незалежних державах. Саме так — відхопивши російські землі з російськими жителями — за концепцією Путіна, виникла незалежна Україна. За цією логікою, території відбирали у Росії, а Росія нічого не відбирала»⁹. Важко повірити, але він вважає, що саме Ленін створив Україну. Хоча якщо керуватися його логікою, то потрібно говорити принаймні про Сталіна.

У свідомості росіян посилено реанімується призабута ними ідея, що Київ — це в багатьох сенсах споконвічно російське місто, що належить їм як вагома частина їхньої історії. Як зауважив історик А. Зорін, «проблему», «откуда есть пошла русская земля», влада намагалася вирішити і раніше, втративши Київ: Ізборський клуб, Новгород, «Ладога — перша столиця Росії»... Історично це все могло працювати. Новгород справді важливий історичний центр. Але ця концепція швидко зайшла в глухий кут. По-перше, Новгород — це закликання варягів, початок династії Рюриковичів. Покликали іноземців: «Приходите княжити і володіти нами». Не добре. А по-друге, ще гірше, це республіка,

⁵ Банья М. Распад Советского Союза не положил конец конфликтам. *Página 12, Аргентина*. <https://inosmi.ru/20211226/251203086.html>

⁶ Политика сдерживания после холодной войны. *Foreign Affairs (США)*. <https://inosmi.ru/20211030/250810192.html>

⁷ «Эта война «победой» закончиться не может», Антрополог Алексей Юрчак — о том, почему Путин ненавидит Ленина и чем Россия похожа на поздний СССР. *Медуза*. 25 апреля 2022.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

знищена Москвою, та ще й із жахливою жорстокістю. Вписати Новгород у сучасний державний наратив виявилось неможливим. Довелося повертатися до Київської Русі»¹⁰.

За допомогою історичних маніпуляцій Путіну вдалося «підсадити» свій народ на імперську антиутопію «*русского мира*». Ключовим її аспектом є те, що суверенітет України не сприймається чимось повноцінним. І загалом фундаментальна ідеологія імперського мислення Кремля полягає в тому, що пострадянські території розглядаються як сфера впливу та інтересів Росії. А місія Путіна — у зміні карти світу в межах, які він співвідносить з «історичною Росією». Для чого потрібно «повернути та зміцнити» втрачені території імперії. Тобто стати збирачем земель за прикладом Петра I, відновлювати історичну справедливість «силою російської зброї, яка заряджена ще й ідеологічною енергією»¹¹. Головне місце тут відводиться традиційним цінностям — «духовним скрепам» і міфологізованих «тисячолітній» історії Росії, яка «набуває прикладного політичного сенсу, стає інструментом управління країною»¹².

Стандартні наративи цієї політики значною мірою нагадують вміст ідеологічного арсеналу сталінських часів. Наприклад, наратив «визволення» асоціюється зі звільненням «однокровних братів» Західної України та Західної Білорусі у вересні 1939 р. Через 83 роки фактично таке саме обґрунтування Росія намагається застосувати щодо всієї України, виходячи знову ж таки з путінської концепції, що українці і росіяни — один народ, а українська держава в тому вигляді, в якому вона склалася, не має права на суб'єктність та суверенітет. Як наслідок, заявлена ним «денацифікація»

обернулася фактичною деукраїнізацією на основі імперського наративу, а «ідея імперії, підкріплена ідеологією «*русского мира*», що частково збігається з «канонічною територією православної церкви», з умоглядної конструкції перетворилася на практичний інструмент ще з часів квазілегальної інкорпорації Криму до складу Росії»¹³. Під прикриттям тези про те, що у Путіна «не було іншого виходу», ніж розпочати випереджувальну проти нападу ворога «спецоперацію» проти «неонацистів», щоб, серед іншого, купірувати західні/американські загрози, оскільки ці держави руками українців формують анти-Росію і намагаються таким чином знищити Російську Федерацію. Важливо розуміти, що в російській повсякденній свідомості справедливість міцно пов'язана з перемогою над нацизмом, а поняття ворога — обов'язково з НАТО і США. І культ перемоги у цій ідеології фактично перетворено на культ війни як такої.

Вченим ще належить розібратися, чому росіяни з такою готовністю сприймають агресивну політику своєї держави і наскільки імперський менталітет впливає на готовність її підтримувати. Наскільки звернення до «великого минулого» визначає національну ідентичність народу. Український історик Г. Касьянов барвистими мазками показав, як «ставлення Путіна, його оточення, значної частини росіян до минулого вирішальним чином визначає їхні дії сьогодні. У цьому минулому немає України і українців як самостійної, самодостатньої культурної та політичної спільноти. А це означає, їх не повинно бути і тепер. І це не тільки і не стільки ідеологічні спекуляції чи пропагандистські виверти, це невід'ємна частина світогляду, який не піддається раціональній аргументації чи моральним нормам»¹⁴.

Антрополог і соціолог І. Чолович, аналізуючи витоки сербської самосвідомості, зазначив: «Місця пролитої крові — поля битв, поховаль-

¹⁰ Ефимов А. «Устаревшие представления становятся обоснованием массового убийства людей». Почему война с Украиной — логичное продолжение российской идеологии. Объясняет историк Андрей Зорин. *Медуза*. 30 марта 2022.

¹¹ Колесников А. Империя должна озвереть. <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/26/imperiia-dolzha-ozveret>

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Касьянов Г. Прямая дорога к катастрофе. Украинский историк Георгий Касьянов — о том, как увлечение Путина и россиян «великим прошлым» привело к нынешней войне. *Медуза*. 11 октября 2022.

ні ями, братські могили, цвинтарі — мають виняткову символічну цінність. Вони є зародками національного відродження, що передбачає попередні жертвопринесення та смерть, а також корінням, що сполучає людей із землею предків. Таким чином, могили є справжніми природними кордонами Сербії»¹⁵. По суті, такі самі спостереження можна поширити і на Росію. Зокрема, культом перемоги, особливо у Другій світовій війні, жертвами в ній і підживлюється ідея неминучості прийдешніх воєн, щоб відстояти минуле і навіть повернути його, відродити велич історії Росії, змусити світ зважати на неї.

Виникає питання: а що буде, коли остаточно відійдуть покоління, які знають і пам'ятають не з оповідань, що насправді є війною? І наскільки нинішні політики обізнані з тим, що всі спроби Наполеона, Гітлера і Сталіна повернути колишню велич Німеччини, Франції чи Росії спустошували Європу та заповнювали її цвинтарями?

Згідно з настановами кремлівських ідеологів, війну в Україні потрібно порівнювати з Першою світовою, в яку Росія «була втягнута» країнами Заходу, оскільки вона змушена була, як завжди, заступитися за «братні народи», стати «на захист пригноблених», «не змогла покинути» Сербію. Так само, як і російськомовних жителів низки українських регіонів, які зазнають «гонінь з боку українських радикалів та офіційної київської влади» за те, що вони «не погодилися з переворотом і перспективою жити у ворожій до росіян українській державі». Тим більше, що після 2014 р. західні країни вирішили «спонсорувати» в Україні «виращування за допомогою людиноненависницької ідеології та русофобії кількох поколінь людей, які ненавидять Росію та готові вбивати росіян». Роль же Росії — виключно мирна: російська влада всіляко намагалася погасити конфлікт, але «США зробили Україну передовою в протистоянні Заходу проти Ро-

сії» — і Росія «була змушена розпочати СВО (спеціальну військову операцію)». І в такий спосіб вона «відстоює не лише свої національні інтереси, свою унікальність як цивілізації, а й право інших країн на унікальність, на повагу до багатопольярного світу»¹⁶.

Розмірковуючи про те, чому в Росії вважають, що Україна становить першочергову небезпеку для неї, відома вчена-історик Е. Еплбаум констатує: «Ці два народи були історично дуже близькі, вони були частиною тих самих імперій, і у них були тривалі близькі відносини. Росія протягом кількох століть здійснювала своєрідну колоніальну присутність в Україні. Саме тому, — пояснює вона, — Росія завжди сприймала прагнення України йти іншим шляхом або зробити інший вибір як загрозу. Це було загрозою для Сталіна. Він дуже боявся українського національного руху, частково тому, що він був ідеологічним викликом більшовизму, радянському комунізму, а частково тому, що бачив, до чого це призвело під час громадянської війни, яка спалахнула після революції в Росії. ...Відбулося велике українське повстання, і була спроба створити українську державу. Це дуже налякало керівництво Москви.

...Крім Білої армії, — нагадує вона, — це був єдиний реальний військовий виклик більшовизму. І в якийсь момент здавалося, що через українське повстання Біла армія просунеться далі до Росії і зможе навіть дійти до Москви. Це був єдиний момент, коли вони (більшовики) справді боялися програти. І я думаю, що це залишилося у пам'яті Сталіна. Він завжди боявся українського націоналізму, а після колективізації у ХХ ст., коли по всій Україні відбулися повстання, він став ще більш одержимий ідеєю, що українці можуть не лише повстати проти керівництва в Україні, а й що це може мати якийсь вплив у Росії. І я думаю, що Путін

¹⁶ Теперь пропагандисты будут рассказывать о «пророчествах» Путина и сравнивать 2022-й с 2014-м. <https://meduza.io/feature/2022/08/04/vy-ne-poverite-no-my-razdobyli-esche-odnu-metodichku-kremlya-teper-propagandisty-budut-rasskazivat-oprорochestvah-putina-i-sravnivat-2022-y-s-1914-m>

¹⁵ Сербское вообразжаемое. Как Слободан Милошевич соблазнил сербов великим прошлым и привел Югославию к концу. <https://www.kommersant.ru/doc/5413365>

у цьому сенсі боїться також демократії та бажання України бути частиною Європи, яка так надихає українців. Він боїться, що це вплине на Росію. Якщо Україна може бути незалежною демократичною європейською державою, то чому Росія не може? Що, якщо росіяни побачать це?».

Е. Епплбаум переконана, що російський президент «справді розглядає Україну як свого роду екзистенційну загрозу для Росії. ...Це — загроза його особистій системі влади, в якій він завдяки пропаганді є одноосібним диктатором, тому він сприймає бажання України бути незалежною та європейською країною як пряму загрозу його системі одноосібної влади»¹⁷.

У чому вона полягає, конкретизував головний редактор «Газети Виборчої» А. Міхнік: «Кремль був упевнений, що на останніх президентських виборах в Україні переможе Петро Порошенко, адже чинний президент не може програти вибори. Коли вибори виграв Володимир Зеленський, Путіна це здивувало. Актор із серіалу, людина нізвідки, перемагає на виборах у чинного президента! А якщо так, то, можливо, щось подібне станеться в Москві! Він боїться кольорових революцій. Можливо, саме тому він напав на Україну, хоч це була жахлива помилка. ...Він не очікував опору чи того, що армія буде настільки безпорадною, а генерали настільки корумповані. Він не очікував масової солідарності з боку Заходу. ... Більш того, у Путіна синдром Гітлера зразка до 1939 р.: все в нього йшло гладко — аншлюс Австрії, ремілітаризація Рейнської області, Чехословаччина, Судети. Він не помітив, що його погляди скомпрометовані, адже він, з одного боку, каже, що Донецьк і Луганськ мають право на незалежність, а в Україні такого права немає. Це суперечність. Понад те, весь світ відвернувся від Росії. В ООН за нього проголосували лише чотири країни — Білорусь, Північна Корея, Еритрея та Сирія. Його не підтримали навіть Казахстан та Узбекистан. Міф Великої

¹⁷ Ворожко Т. Энн Эпплбаум: украинцы показали, что между либеральными ценностями и патриотизмом нет противоречия. <https://www.golosameriki.com/a/ann-applebaum-interview-vorozhko/6543134.html>

Вітчизняної війни впав, тому що сьогодні Росію порівнюють із Гітлером»¹⁸.

Симбіоз імперського мислення та особистих розрахунків, поставлених Путіним в основу його практичної політики, і призвів до розв'язання війни проти України. За великим рахунком, саме ця агресія дає підстави для констатації: геополітична катастрофа сталася не 25 грудня 1991 р., а 24 лютого 2022 р. — з ударом по Україні. Адже ніхто так і не взявся заперечити істину: без України не могло бути повноцінного існування СРСР. І без неї Росія не може претендувати на відродження імперії в якомусь її вимірі. Промовисте свідчення цього — методичні «рекомендації» Кремля політикам, пропагандистам та ЗМІ, яким, зокрема, наказано стверджувати: як і хрещення Русі, війна в Україні закладає «державні засади» країни, а також «засади розвитку Росії на сторіччя вперед»¹⁹.

Уже навіть у цій події слід вбачати пікову точку чи кульмінацію тривалого процесу розпаду імперії, що, агонізуючи, намагається загальмувати руками її нащадків об'єктивний історичний процес, завдати останнього страшного удару всьому цивілізованому світу. Результатом його стала нова розділена Європа, що ще належить осмислити на науково-практичному рівні з урахуванням незасвоєних уроків 2014 р., коли було анексовано Крим.

Для сутнісного прояснення цієї проблеми важливо дійти розуміння того, наскільки саме існування Росії прив'язане до її імперського статусу, чи й справді вона аж така правонаступниця Радянського Союзу і якою мірою нинішня російська держава втілює імперські і постімперські моделі розвитку.

¹⁸ «Проигранные битвы шли России на благо». Интервью главного редактора «Газеты Выборчей» Адама Михника — о «хороших русских», коллективной ответственности и будущем Европы. <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/16/proigrannyyevoiny-shli-rossii-na-bлаго>

¹⁹ В Кремле подготовили новую методичку о том, как пропаганда должна рассказывать о войне. <https://medusa.io/feature/2022/08/01v-kremle-podgotovili-novuyu-metodichku-o-tom-kak-propaganda-dolzhanarasskazivat-o-voyne-my-ee-prochitali>

Враховуючи, що термін «імперія» у повсякденному сприйнятті часто використовують у негативному ключі, особливо у зв'язку з агресивною політикою РФ, потрібно, на наш погляд, дотримуючись принципу науковості, погодитися з відомим британським ученим, визнаним фахівцем з питань порівняльної історії імперій Д. Лівеном²⁰: «Негативно ставитися до імперії — це означає негативно ставитися до минулого людства як такого. Тому що історія імперій — це дуже велика (якщо не сказати більша) частина людської історії. Звичайно, імперії мали свої негативні сторони, але принаймні в одному аспекті імперії мали явну перевагу: нерідко вони виявлялися більш відкритими, більш терпимими, ніж держави-нації, що прийшли їм на зміну. Просто тому, що імперія зазвичай усвідомлювала те, що серед її підданих є різні народи, в яких різні віросповідання, різні культурні норми і традиції. А національні держави цим часто нехтували»²¹.

Звернемося до його визначення (з усієї їх множини) терміна «імперія»: «це, по-перше, дуже велика держава, що займає велику територію і включає безліч народів. По-друге, (і це, мабуть, найголовніше), держава, яка має відповідну міць. Без сили ви не імперія. У цьому сенсі, якщо ви ніколи не були сильними, то ви ніколи не були імперією. Тому що вам потрібна військова міць — і щоб створити імперію, і щоб захистити її. Але міць необхідна не лише військова, не лише політична і не лише економічна — потрібна ще культурна міць, міць ідеології. Адже ще один фактор, що стосується імперії як такої, — це її вплив, причому той, що поширюється у століттях, навіть тоді, коли її вже немає»²².

²⁰ Ливен Д. *Навстречу огню. Империя, война и конец царской России*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2017; *Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней*. СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета «Европа», 2007.

²¹ Рудаков В. Пути империй: интервью Д. Ливена журналу «Историк». <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/journal/post/660>

²² Там само.

Втім, дуже складно покладатися на якесь вичерпне визначення, під яке б підпадали всі відомі науці імперії. Наприклад, хоча б з тієї причини, що в європейських і трансконтинентальних імперіях англійці, французи, іспанці та німці завжди усвідомлювали свою культурну перевагу. Тоді як китайці, індійці і перси, завойовані кочовими династіями, з погляду культури були вищими за них. У цьому плані Росія одночасно була і європейським, і євразійським утворенням, що перебувало далеко від головних світових культурних і торговельних центрів, зі слабкими сільськогосподарськими можливостями в момент створення імперії. А «це означає, — констатує Д. Ливен, — що Російська імперія була побудована до певної міри проти природи, зусиллям волі тих людей, які її населяли, тієї еліти, яка нею правила»²³.

Як свідчить неблаганна історична діалектика, всі імперії — економічні та військово-політичні, трансокеанські й континентальні, морські і сухопутні, західноєвропейські та кочові — пройшли через етапи становлення, піднесення, занепаду та розпаду. Кожна з них мала відмінні риси, але «в основі їх краху, — за визначенням доктора політичних наук Н. Арбатової, — лежить одна загальна причина — нездатність політичних еліт забезпечити сталий розвиток усієї імперії, що унеможливило її існування»²⁴. Жодна з них не зуміла вирішити завдання еволюційної модернізації та збереження згуртованості народів, що їх населяли. Радянський Союз як більшовицька версія Російської імперії теж не зміг знайти адекватні відповіді на виклики часу. В останні роки, за визначенням Д. Бендоу, старшого наукового співробітника Інституту Катона і колишнього спеціального помічника президента США Р. Рейгана, він «перебував на «апараті життєзабезпечення», ... був економічно хворобливим,

²³ Там само.

²⁴ Арбатова Н. Двадцать веков подъема и упадка империй. О закономерностях, которые никто не учитывает. https://www.ng.ru/ideas/2022-07-13/7_8485_empires.html

вмираючим у військовому сенсі і політично невиліковним»²⁵.

Говорячи про історичну зумовленість долі радянської імперії, колишня держсекретар США Мадлен Олбрайт робить висновок: «Могутній колись СРСР, який став крихким через економічну слабкість та ідеологічну зношеність, розсипався на уламки, як ваза, кинута на кам'яну підлогу»²⁶. Їй вторить впливовий китайський політолог Янь Сюетун: «У ході історичного розвитку всі імперії занепадають, так буде і в найближчі тисячоліття. Великі імперії переживають три стадії: розквіт, стагнація та занепад. ...Сполучене Королівство довгий час було наймогутнішою державою світу, її занепад відбувався довго і тривав кілька десятиліть. Радянський Союз розколовся, як склянка, що впала на підлогу»²⁷.

Історія двох останніх тисячоліть переконливо свідчить, що насамперед війни народжували імперії, але й найчастіше призводили до їх краху, а спроби відродження колишнього знову ж таки супроводжувалися кровопролитними конфліктами. Так, для військово-політичних імперій — Російської та СРСР — «головною метою було розширення територій і тим самим — периметра своєї безпеки, а також припорошення свого престижу та впливу в навколишньому світі»²⁸. Морські імперії не лише військовим шляхом підкорювали заморські території, а й запекло боролися між собою. Наприклад, Англія та Франція у XVIII ст. воювали за встановлення панування над Індією. Перемога у семирічній війні забезпечила Великій

Британії величезні території у Північній Америці, але зрештою обернулася Американською революцією та боротьбою американських колоністів за незалежність від британської корони (1775—1784 рр.).

Становлення таких континентальних імперій, як Візантійська, Османська, Австро-Угорська та й сама Російська, також супроводжувалося війнами. Однак, на відміну від морських імперій, заморські території яких розташовувалися на великій відстані, континентальні імперські утворення становили фактично єдине територіальне ціле. І саме з цієї причини розпад останніх був схожим на розрив єдиного до цього державного тіла, а тому був найбільш шкідливим і кровопролитним. Російська, а потім радянська імперії — наочне підтвердження цього. Досить нагадати, що завоювання Росією лише Північного Кавказу, за деякими підрахунками, забрало життя майже 2 млн осіб з обох боків і формально тривало близько 50 років (з 1817 по 1864). І досі цей регіон залишається проблемним у складі РФ.

Наслідки краху імперій проявляються десятиліттями, зачіпають почуття багатьох поколінь у вигляді синдромів належності до великої держави, глибоких переживань через звуження горизонтів. Наприклад, проведені кілька років тому опитування громадської думки засвідчили, що близько третини британців сумують за імперським минулим. Так само, як і в Туреччині — за великим минулим Османської імперії, яка «правила на трьох континентах»²⁹.

Аналізуючи спадщину імперій, А. Лівен звертає увагу на те, що на Близькому Сході три з них (Османська 104 роки тому, французька та британська після Другої світової війни) залишили по собі низку значною мірою штучних, глибоко розділених держав-наступниць і запекле регіональне суперництво. Балкани продовжують жити зі спадщиною Османської та Габсбурзької імперій та наслідками їх краху. Південна Азія все ще переживає наслідки розпаду Британської імперії, насамперед через поділ Індії та Пакистану, створення Бангладеш. В

²⁵ Бэндоу Дуг. Советский Союз умер 30 лет назад из-за того, что Михаил Горбачев был «трусом». *The American Spectator*. <https://inosmi.ru/20211214/251116163.html>

²⁶ Олбрайт М., Вудворд Б. Фашизм: засторога. В кн.: *Мадлен Олбрайт і Білл Вудворт*. Пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Форс Україна, 2019. С. 23.

²⁷ Георг Фарион, Бернхард Цинд. Упадок США будет происходить по британскому сценарию. *Der Spiegel*. <https://inosmi.ru/politic/20210201/249027171.html>

²⁸ Арбатова Н. Двадцать веков подъема и упадка империй. О закономерностях, которые никто не учитывает. https://www.ng.ru/ideas/2022-07-13/7_8485_empires.html

²⁹ Там само.

Африці незлічені локальні конфлікти можна простежити, принаймні частково, до того, як вони були породжені імперіями, і після того, як ці імперії розпадалися, в тому числі страшний геноцид у Руанді, який стався більш ніж через 30 років після падіння бельгійської імперії³⁰.

У деяких випадках імперії придушували старі локальні конфлікти, що знову спалахнули після їх падіння. Або загострювали протистояння, поєднуючи в одній «державі» етноси, що жили відособлено. Посилювали напруженість за допомогою політики «розділяй і володарюй». Віддаючи перевагу одній місцевій меншості за рахунок інших (як це зробили французи з алавітами в Сирії та бельгійці з племенем тутсі в Руанді і Бурунді), розпалюючи конфлікти, заохочуючи економічну міграцію. Зокрема, для того, щоб переселити своїх співвітчизників на території з відповідним для проживання європейців кліматом. Там, де корінне населення було нечисленним, воно було або знищено новими європейськими хворобами, або ці поселенці зайняли постійне домінуюче становище. В інших місцях (Південна Африка, Алжир, Казахстан) внаслідок занепаду імперій їхні нащадки виборювали своє панування, втікали чи пристосовувалися до правління корінної більшості³¹.

За великим рахунком, усі колишні колоніальні імперії добряче «наслідили» пограбуваннями та беззаконнями на колись підвладних їм територіях. Але от виходили вони з них по-різному. Франція, «як і раніше, буквально зубами чіпляється за свої колишні володіння в Африці, а частину країн континенту Париж і досі контролює не лише військовими базами, що зберігаються, а й єдиною валютою, що регулюється французьким Центробанком»³².

Численні конфлікти і напруженість, що виникли після розпаду Радянського Союзу, спів-

відносяться із зазначеними постімперськими наслідками. Це добре проглядається хоча б на прикладі того, як створювалися республіки, зокрема на Кавказі, які зі здобуттям незалежності виявилися розділеними за етнічною ознакою, що породило криваві конфлікти з переростанням їх у війни. Інший приклад — переселення росіян для роботи на підприємствах у Латвії та Естонії, де після 1991 р. було створено неформальну схему з російськими меншинами, дуже схожу на приклад Малайзії, де корінне населення монополізує уряд та служби безпеки, а «імігрантам» залишається робота в економіці і постійне нагадування про те, що вони прибульці. За таких реалій практично неминучим є їх звернення за підтримкою та захистом до своєї батьківщини — Росії, яка, своєю чергою, вдається до різних форм демонстрації занепокоєння долею своїх співвітчизників.

Таке зіштовхування інтересів, з одного боку, поваленої імперії, з іншого — незалежних утворень, що виникли на її уламках, однаково підживлює і розпалює їх бажання повернути втрачене, відродити колишнє, винагородити себе за приниження. Результат цього — конфлікти, територіальні суперечки та агресивні дії. Досить згадати Придністров'я, Крим, Донбас, Абхазію, Південну Осетію та Нагірний Карабах. А «вінчас» цей ряд конфліктних точок пряма війна спадкоємиці СРСР проти України — спроба переграти минуле військовою силою. Реваншизм цієї колись великої імперії, яка ніяк не може змиритися з реаліями, черпає свою агресивність у месіанській ідеології та вірі в те, що бажаної мети можна досягти лише в такий спосіб для повноти реалізації головної складової «великого проєкту». І мало чого навчає весь історичний досвід, що переконливо свідчить: спроби реставрації великих імперій усюди й завжди призводили до людських жертв та розрухи і в підсумку не давали бажаного результату. Численні намагання переграти минуле військовою силою зазвичай закінчувалися поразкою. Італія, Франція, Швеція, Австрія, Велика Британія, Німеччина та Японія важко засвоїли історичні уроки, але примирилися з втратою колишньої імперської

³⁰ Ливен А. Как и мы, Россия потеряла империю. Теперь наблюдаем последствия. <https://inosmi.ru/20220216/rossiya-253035346.html>

³¹ Там само.

³² Сигов Ю. Слухи о скором распаде Британского содружества не соответствуют действительности. *Независимая газета*. 14 сентября 2022.

величі, що відкрило їм шлях до становлення сучасних держав та реального процвітання.

Якщо розглядати політику Росії останніх десятиліть, а надто поведінку її влади, еліт та значної частини населення, можна припустити, що вони не сприймають очевидного факту, що всі без винятку імперії підлягають дії універсальних законів соціально-економічної, військово-політичної та морально-психологічної циклічності. А ті, хто розуміє це, змушені переважно вбудовуватися в мейнстрим, адаптуватися до встановлених правил, вдавати, що вони поділяють панівні політичні та ідеологічні установки. В результаті, як зауважив правозахисник і нобелівський лауреат архієпископ Д. Туту, «намагаючись сховатися від правди про радянське минуле, росіяни несуть тягар минулого в майбутнє»³³.

На наш погляд, не можна обмежуватися простим і загалом правильним твердженням, що Росія не втратила своїх імперських амбіцій, а імперські технології залишаються ефективними, завдяки чому імперії отримали можливість еволюціонувати у наддержави. Проблема є значно глибшою — протягом століть російська держава розвивалася та існувала багато в чому завдяки зусиллям з виходу за свої межі.

Історики звертають увагу, що імперіалізм «зародився в Росії ще до того моменту, коли з'явилося слово «імперія». Першим імператором проголосили Петра I. Але, по суті, імперія розпочала формуватися значно раніше. Коли Московське царство почало розширюватися, долучаючи до своїх володінь усе нові території — Поволжя, Іван Грозний у XVI ст., Сибір у XVII ст. — це вже було формуванням Російської імперії. Паралельно склалася й імперська ідеологія. Ще на початку XVI ст. псковський чернець Філофей написав своє знамените послання князю Василю III, у якому сформулював думку, що Москва — це Третій Рим. Звичайно, Філофей дуже здивувався б, дізна-

вшись, скільки століть житиме його ідея і як трансформуватиметься. Рим у уявленні людей XVI ст. — центр світової імперії, у випадку Філофея — православної. Ця ідея ожила у Катерини II, яка хотіла захопити Стамбул і створити там православну державу. Ця ж ідея жила і в XIX ст., коли Росія залізала на Балкани і теж мріяла про Константинополь. Так само дивно вона живе й у Путіна»³⁴.

За твердженнями тих самих кремлівських ідеологів, російська держава «давню розучилася, а швидше за все, ніколи й не вміла виживати іншими способами. Для Росії постійне розширення — це не просто одна з ідей, а справжній екзистенціал нашого історичного буття...». Отже, вона «отримає свою частку у новому всесвітньому збиранні земель (точніше, просторів), підтвердивши свій статус одного з небагатьох глобалізаторів, як було в епоху Третього Риму чи Третього Інтернаціоналу». І «розширюватиметься не тому, що це добре, і не тому, що це погано, а тому що це фізика»³⁵. Лишається всього лиш подолати «фатальну вразливість», що була вбудована в радянську систему. Через що «Радянський Союз виявився насправді не фортецею, а чимось на зразок чорнобильського саркофагу, всередині якого тривали реакції поділу, розкладу та відчуження. ...Не програвши війни. Не захворівши на революцію. Якоїсь смішної перебудови, якоїсь каламутної гласності вистачило, щоб радянська імперія, зшита з клаптиків, розповзлася по швах»³⁶. Внаслідок чого «західний кордон нинішньої Росії майже буквально збігається з тією лінією обмеження, з якою в 1918 р. малодушно погодилися більшовики після пред'явлення німецького ультиматуму. Виходить,

³³ Пуговкин А. «Истинный патриотизм — это мера стыда за преступления своей страны». Проводы империи: 30 лет назад, 25 декабря 1991 года, СССР официально прекратил существование. *Новая газета*. 25 декабря 2021.

³⁴ Пегов Н. «Я не вижу изнутри России запроса на ее распад». Как разрушить имперскость в себе и в стране. Интервью историка Тамары Эйдельман. *Новая газета. Европа*. 10 мая 2022.

³⁵ Сурков В. Куда девался хаос? Распаковка стабильности. <https://actualcomment.ru/kuda-delsa-khaos-raspakovka-stabilnosti-2111201336.html>

³⁶ Владислав Сурков. Туманное будущее похабного мира. <https://actualcomment.ru/tumannoe-budushcheepokhabnogo-mira-2202150925.html>

Росія через багато років була знову відтіснена назад у межі «похабного миру»³⁷.

Відомий американський політолог Р. Каган безперечно має рацію у своїх спостереженнях щодо того, що для Росії, як і всіх великих держав, притаманне вкорінене самосприйняття, яке сформували історичний досвід, географія, культура, вірування та легенди. У свою чергу, воно створює «розуміння ними своїх національних інтересів, того, що становить їхню справжню безпеку, а також дій і ресурсів, необхідних для її досягнення. Часто саме самооцінка просуває нації, імперії та міста-держави вперед до розквіту. Але іноді й до загибелі. Більшість історичних трагедій минулого століття була спричинена діями великих держав, чії устремління перевищували їхні можливості»³⁸. Незважаючи на історичні застереження, сучасна Росія, схоже, знов-таки з причини своєї історичної схильності, не може уникнути того, що політологи Р. Такер і Д. Хендріксон одного разу назвали «імперською спокуюсою». В іншій формі вона, швидше за все, не зможе повноцінно існувати.

Звідси, переконаний професор Д. Квон, беруть витoki і постійна схильність до містифікацій, і вічні претензії на величне та геніальне, і вічне вихвалання умінням вдатися до найвитонченіших ігор з класикою та модерном: створити інсталяцію з двоголового орла, андріївського прапора, сталінського гімну і «подвоєного» Михалкова, замінити класичну політику постмодерністською політтехнологією. «То яка ж це імперія?» — запитує він і сам же на своє питання відповідає: «...Імперія — глянцева, охоча як до інтелектуального вуаеризму, так і до сльозливих і мелодраматичних видовищ і шоу, яка нічого не соромиться і тому на диво постмодерна... Але в якій, як і раніше, на першому місці не окрема людина, не її свобода як антитеза насильству, а велич дрібних імперських справ: роздування правоохоронної системи та зрощення всіх її структур в один

³⁷ Там само.

³⁸ Роберт Каган: Америка — это сверхдержава, нравятся вам это или нет! Часть 1. <https://inosmi.ru/20210120/248949442.html>

імперський кулачок, будівництво храмів та авангардних висоток, оголошення майже будь-якої активної громадянської діяльності «іно-агентською», трепетне милування імперським як класичним, так і модерністським минулим, перетворення всіх державних ЗМІ на один пропагандистський рупор»³⁹.

«Історична» основа, на якій В. Путін вибудовує політичні плани, зводиться до того, що суб'єктності держав, які входили до складу Радянського Союзу, немає, а є лише одна велика Російська імперія, і вона має бути відновлена. Вже 2004 р. він роздратовано говорив американським дипломатам (це відомо з мемуарів С. Телбота — «архітектора» російської політики адміністрації президента США Б. Клінтона): невже ви не розумієте, що України не існує? Згодом були інші подібні путінські висловлювання, призначені вже для широкої аудиторії, передусім на пострадянському просторі. Наприклад, у червні 2020 р. він як грім серед ясного неба нагадав: якщо та чи інша республіка увійшла до складу Радянського Союзу і отримала до свого «багажу» величезну кількість російських земель, традиційних російських історичних територій, а потім вирішила вийти з його складу, то « хоча б тоді виходила з тим, із чим прийшла, а не цупила б із собою «подарунки» від російського народу»⁴⁰.

Як засвідчили подальші події, ці інвективи були адресовані переважно Україні. Показово, що саме 12 липня 2021 р. (на державне свято РФ, яке називають «Днем Росії») він виступив зі статтею «Про історичну єдність росіян та українців», у якій на основі своїх «історичних викладок» дійшов висновку: «сучасна Україна — цілком і повністю дітище радянської доби. Ми знаємо й пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії. Достатньо порівняти, які

³⁹ Квон Д. Россия как постмодернистская империя. https://www.ng.ru/kartblansh/2022-01-16/3_8346_kb.html?print=Y

⁴⁰ Заявление В. Путина в эфире программы «Россия. Кремль. Путин» на государственном телеканале «Россия 1». <https://www.youtube.com/watch?v=etsziYX6pZU>

землі возз'єдналися з Російською державою у XVII ст. і з якими територіями УРСР вийшла зі складу Радянського Союзу. ...Росія фактично була пограбована»⁴¹. Далі більше: у зверненні до громадян Росії у зв'язку з необхідністю «ухвалити вже давно назріле рішення — негайно визнати незалежність та суверенітет Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки» він не лише посилив попередні претензії, а й звинуватив українську владу як «породження державного перевороту 2014 року» в тому, що вона «не визнавала і не визнає жодного іншого вирішення питання Донбасу, крім військового», вимагаючи від неї «негайно припинити бойові дії»⁴². А за місяць до цього (21 грудня 2021 р.) у розмові з канцлером Німеччини О. Шольцом, який, для зняття напруженості, запевняв російського президента, що «протягом найближчих 30 років» Україна не стане членом НАТО, Путін у відповідь відрізав: Україна, Білорусь не повинні існувати як окремі держави⁴³.

Як недовзі з'ясувалося, це звернення було своєрідним маніфестом з викладом фактично обґрунтувань розв'язання війни проти України. Зауважимо, що цим, крім віроломства, була продемонстрована його парадоксально-цинічна позиція: Путін експлуатує ностальгію за СРСР. І водночас серед людей, які гинуть в Україні, багато тих самих радянських людей — представників того самого «єдиного народу», які розмовляють російською. Це його однолітки, це й старші за нього люди. Вони ж жили в Радянському Союзі, працювали в колишніх радянських містах і на підприємствах, що були побудовані в СРСР, а зараз знищуються у них же розв'язаній агресії. І якщо війни завжди в реальності виглядають не так, як їх хочуть по-

дати, то нинішня — особливе підтвердження цього, враховуючи «історичну єдність росіян і українців» по-путінськи.

Доцільно хоча б у межах радянського періоду кількома тезами торкнутися теми територіальних розмежувань, набуття нових територій і переміщень, враховуючи, що вона є предметом окремих фундаментальних досліджень та гостро потребує їх. При цьому важливо розуміти, що ця проблема не є виключно спадщиною радянського минулого. Вона має глибоке історичне коріння і зачіпає навіть сьогодні почуття багатьох народів, якщо не більшості сучасних держав. Досить послатися на опитування Дослідницького центру П'ю (2020 р.), яке показало, що межами своїх країн незадоволені багато європейців. З твердженням про те, що «частина території сусідніх держав по праву належить нам», погодилися 67 % угорців, 60 % греків, 58 % болгар і турків, 53 % росіян та 48 % поляків. Від цих почуттів не вільна навіть Західна Європа — так само висловилися 37 % іспанців, 36 % італійців і 30 % німців. У нормальні часи це не мало б великого значення. Ті ж угорці можуть жалкувати через Тріанонський договір 1920 р., який, на їхній погляд, позбавив Угорщину двох третин території, не розраховуючи при цьому на те, що можуть повернути їх собі практично. Прикро те, що зараз ненормальні часи. Ідея анексії, яка тривалий час була табуована у міжнародній політиці, знову починає обговорюватися⁴⁴. І не лише обговорюватися, а й реалізовуватися загарбницьким шляхом. Найбільш показовою в цьому плані є історія, що сталася у 2014 р. з Кримом. Особливо з урахуванням мовчазної згоди більшої частини світу з тим, що серйозних перспектив його повернення Україні немає.

Під час зустрічі з Путіним у 2018 р. радник Д. Трампа з національної безпеки Дж. Болтон почув від нього жорстке висловлювання щодо України: «Він детально окреслив політичну та військову складову конфлікту, а потім перейшов до власне конфронтації, заявивши,

⁴¹ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

⁴² Обращение В. Путина к гражданам России. <http://kremlin.ru/events/president/news/67828>

⁴³ Шольц розповів про розмову з Путіним перед повномасштабною війною. Той казав, що Україна і Білорусь не мають бути незалежними. <https://www.welt.de/politik/ausland/article240586497/Ukraine-Krieg-Scholz-Biden-Macron-und-Johnson-fordern-Inspektion-des-AKW-Saporischschja.html>

⁴⁴ Гидеон Рахман. Аннексия: возвращение опасной идеи. *Financial Times*. <https://inosmi.ru/politik/20200227/246933307.html>

що постачання США озброєння Україні є незаконним і що це не найефективніший спосіб вирішення проблеми. Говорити про Крим він не захотів, даючи зрозуміти, що це вже історичний факт. Мене дуже зацікавило його висловлювання про те, що Обама у 2014 р. нібито прямо дав Путіну зрозуміти, що український конфлікт можна буде залагодити, якщо Росія обмежиться анексією Криму. Втім, Обама з якоїсь невідомої причини передумав, у результаті склалася патова ситуація»⁴⁵. Відповідно, Трамп «звинуватив у всьому Обаму» і заявив, що «якби свого часу президентом був він, Путін би так не вчинив»⁴⁶.

Нескінченні відсилення Путіна «до історичної несправедливості та образ... жодним чином не вкладаються в сучасні правові норми, що визначають суверенітет, і являють собою не що інше, як маніпуляцію». Таке виправлення «історичних несправедливостей» за допомогою вторгнення в інші держави, що, згідно із законами більшості країн, у тому числі Росії, карається кримінально, є прагненням «до інституційно не обмеженого домінування над іншими націями». Коли вся державна міць «підкорюється волі недобросовісного правителя, це позначається на житті не лише суспільства, захопленого диктатором, а й безлічі інших держав. Як у випадку з енергетичним та продовольчим шантажем світової спільноти з боку Кремля»⁴⁷.

Що ж, погляньмо не лише на «зміст» подарунків (по-путінськи) Україні, а й на їхню взаємність (на основі публікації журналіста та історика Я. Шимова). Після проголошення незалежності Української Народної Республіки (УНР) її територіями було заявлено межі кількох регіонів Російської імперії з величезним

⁴⁵ Болтон Дж. *Кімната, де це сталося*. Пер. з англ. Харків: Віват, 2021. С. 174.

⁴⁶ Там само. С. 202.

⁴⁷ Трудолюбів М. Война Путина в Украине показала: мир, в котором доминируют национальные государства, устарел и опасен. Но кто из них согласится на мировое правительство? <https://meduza.io/feature/2022/08/19/voyna-putina-v-ukraine-pokazala-mir-v-kotorom-dominiruyut-natsionalnye-gosudarstva-ustarel-i-opasen-no-kto-iz-nih-soglasitsya-na-mirovoe-pravitelstvo>

переважанням українського населення: Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської губерній та повітів Північної Таврії. Об'єднання УНР та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) означало приєднання до України низки земель, що входили до закінчення Першої світової війни до складу Австро-Угорщини. Того ж 1919 р. на Паризькій мирній конференції українська делегація представила карту, на якій до складу УНР було включено Крим, Кубань та деякі райони Облесті Війська Донського і Слобідської України.

Державно-адміністративна творчість уже більшовиків на українській території полягала в тому, що в лютому 1918 р. у частині районів Лівобережної України було проголошено Донецько-Криворізьку радянську республіку, приєднану потім за розпорядженням Москви до Української радянської республіки — більшовицької альтернативи УНР. Надалі кордони УРСР неодноразово коригувалися: у 1919 р. від неї до РРФСР відійшли чотири північні райони Чернігівської губернії. Водночас радянська Україна претендувала на низку районів Слобожанщини (нині вони перебувають у складі Білгородської і Курської областей РФ). 13 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив: «Враховуючи природне тяжіння Білгородського району до Харківської губернії... відповідно до запиту Білгородського ревкому приєднати Білгородський район до Харківщини». Згодом, однак, ці претензії не було задоволено. Так, значна частина нинішньої Ростовської області з містами Таганрог, Каменськ і Шахти опинилася в 1920 р. у складі УРСР, але потім більшу частину цих територій повернули РРФСР⁴⁸.

Те, що Таганрог та прилеглі до нього землі Східного Донбасу є українськими територіями, визнавали навіть більшовики. Принаймні 1922 р., коли створювався Радянський Союз, нагадує відомий дослідник П. Кралюк, вони входили до складу УРСР. Однак у 1924 р. біль-

⁴⁸ Шимов Я. «Подарки от «русского народа», Кто и как перекраивал карту СССР. <https://www.svoboda.org/a/30686453.html>

шовицьке керівництво відібрало від неї низку територій — серед них і Таганрог із навколишніми землями. Хоча за Всесоюзним переписом 1926 р. українці становили 71,5 % населення округу. Вчений також історично переконливо показує, що й Донщина тривалий час була регіоном української еміграції з чималою кількістю українських поселень. І саме українці відіграли важливу роль у формуванні донського козацтва, біля витоків якого стояв князь Д. Вишневецький, якого традиційно вважають засновником українського козацтва. Йому належить будівництво замку на Малій Хортиці як прообразу Запорізької Січі. У 1560 р. у Приазов'ї Вишневецький заснував місто Черкаськ (нині — Старочеркаськ), яке стало столицею донських козаків. Назва його ідентична назві українського міста Черкаси. А черкасами на той час іменували саме українських козаків. Навіть сьогодні понад 100 тис. жителів Донщини ідентифікують себе не як росіян, а як козаків⁴⁹.

Демонструючи незгоду з встановленням кордонів між УРСР та РРФСР, Харків (тоді столиця України) вважав за потрібне періодично нагадувати Москві про те, що за межами республіки «обслуговування» українців рідною мовою ведеться погано. У травні 1927 р. ЦК КП(б)У навіть подав до ЦК ВКП(б) доповідну записку з цього питання. Посилаючись на те, що на території РРФСР, яка безпосередньо прилягає до УРСР, залишалось близько 2 млн українців, розселених компактними групами в Курській, Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї, український ЦК запропонував передати Україні частину районів Курської та Воронежської губерній, заселених українцями, а також повернути республіці Шахтинський і Таганрозький округи. Українська влада просила створити з цього питання спеціальну комісію. Жодної реакції на таку пропозицію не було⁵⁰.

⁴⁹ Кралюк П. Границы разделения — 3. Украинские земли, которые Россия не подарила Украине. <https://inosmi.ru/politic/20211120/250951672.html>

⁵⁰ Борисенко Е. *Сталинский проконсул Лазарь Каганович на Украине: апогей советской украинизации (1925—1928)*. Москва: Родина, 2021. С. 195—196.

У 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову повернулося до питання кордонів між УРСР і РРФСР, висунувши територіальні претензії на частину Воронежської і Курської губерній. 18 травня українське Політбюро розглянуло підготовлений проєкт доповідної записки в ЦК ВКП(б). Українські лідери посилалися на «грубе збочення національної політики партії щодо українського населення в Курській і Воронежській губерніях»: як доводив М. Скрипник, українізація там не проводилася. До того ж, на їхню думку, в економічному плані зазначені території мали «набагато більше спільних рис із прикордонними округами УРСР». Таким чином, висновувало українське Політбюро, «проведення державного кордону між УРСР та РРФСР за етнографічним принципом цілком збігається із сільськогосподарськими та економічними районами». 28 травня 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило «визнати недоцільною на цей момент пропозицію українців про приєднання до України деяких повітів Курської та Воронежської губерній»⁵¹.

Крапку в питанні про долю прикордонних з УРСР районів поставив Сталін під час зустрічі з українськими письменниками 12 лютого 1929 р.: «це питання кілька разів обговорювалося у нас», прийнято рішення нічого не змінювати, оскільки «занадто часто змінюємо кордони», а «це справляє погане враження і всередині країни, і поза межами країни». Потрібно зважати і на те, що в «деяких росіян це викликає великий спротив». Сталін апелював до того, що «у нас щоразу, коли таке питання ставиться, починають гарчати: а як мільйони росіян в Україні пригнічуються, не дають рідною мовою розвиватися, хочуть насильно українізувати тощо». Тоді як, на його думку, в СРСР немає жодних кордонів, тому «і з точки зору національної культури, і з точки зору розвитку диктатури, і з точки зору розвитку основних питань нашої політики та нашої роботи, звичайно, немає хоч якогось серйозного значення, куди входить один із повітів України та РРФСР»⁵².

⁵¹ Там само. С. 215—216.

⁵² Шаповал Ю.І. *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ: Генеза, 2001. С. 112.

Насправді ж заселені та освоєні українцями землі становили 900 тис. км². Отже, є підстави стверджувати, що українське етнічне зарубіжжя сягає майже 300 тис. км² ⁵³. Вчені правильно звертають увагу на необхідність враховувати те, що «за ленінсько-сталінських часів Україна приростала територіально не за рахунок міфічних «кремлівських подарунків», а за рахунок саме власних етнічних земель, які знаходилися в межах інших країн. Лише 1954 р. вперше та востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії, проте це було зумовлено необхідністю вирішення проблем комуністичної імперії. З іншого боку, це було виявом радикального підвищення політичного статусу України у російсько-радянській імперії» ⁵⁴.

Тому нам здається, що на те, що відбувається в Росії і з Росією, потрібно дивитися глибше, передусім аналізуючи структуру російської ідентичності. Путін і війна якраз пробудили те, що, здавалося б, «ниділо» на периферії суспільної пам'яті. Говорячи словами російського письменника В. Пелевіна, Росія знайшла свою національну ідею — це і є Путін. Який, за образним визначенням лауреата Нобелівської премії Д. Муратова (головного редактора забороненої «Нової газети»), поводить, як власник супертачки: розкручує брелок навколо пальця. Так само він «розмахує» ядерною кнопкою. Культивована ним національна ідентичність мала виявитися, і вона виявилася у своєму жакливіму вигляді — у війні. І країна «пізнала себе у цій війні..., з її почуттям образи, почуттям нереалізованості, з її ресентиментом, заздрістю до Заходу, почуттям прихованої переваги» ⁵⁵.

⁵³ Павлюк С. Особливості сучасних трансформацій етнокультурних процесів в масиві українського зарубіжжя. *Вісник НАН України*. 2016. № 3. С. 33.

⁵⁴ *Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспектива державотворення. Нариси*. Київ: Кліо, 2022. С. 543.

⁵⁵ Фаст Т., Вигман В. Русская обида придумана политехнологами. Інтерв'ю політолога Сергея Медведева о новой российской идентичности, в которой главная цель — исключительно война с Западом.

Російська ідеократична еліта, схоже, почала марити війною з часу путінської промови в Мюнхені 2007 р. З великою ймовірністю можна припустити, що якби Захід з усією серйозністю сприйняв путінську «мюнхенську промову» і адекватно відреагував на вторгнення Росії в Грузію 8 серпня 2008 р., то не було б анексії Криму у 2014 р. та війни проти України. Тобто продемонстрував у випадку Грузії те, що почав демонструвати після нападу на Україну. Не відбулося б і реформатування з 2008 по 2022 р. російського суспільства на тоталітарне. Росія не виглядала б «хворою людиною Європи». Пристосовуючи та експлуатуючи старі матриці російської історії — імперськість, державу як розподільника подачок у вигляді пільг і привілеїв, створення величезного утриманського класу, основу якого становлять представники силових структур, а також використання рент, Путін, очевидно, увірував у відновлення Росії настільки, що вирішив, що вона може кинути виклик усьому світу і розпочати збирання «історичних» територій. Для початку під приводом повернення «подарунків» і прикриттям вимог забезпечення своєї безпеки від НАТО, що активно розширюється на Схід. Не звертаючи жодної уваги на те, що при розірванні договору про утворення Радянського Союзу, головним призвідником чого був Б. Єльцин, щоб позбутися ненависного йому М. Горбачова, територіальних претензій до сусідів фактично не висували, про «подарунки» з того чи іншого боку навіть питань не стояло.

Ось чому таким важливим є неупереджене розуміння долі СРСР, її історичної зумовленості. І не через змови західного світу, передусім США, і не тому, що Москва програла протистояння. Вся логіка історичного розвитку людства вказує на необхідність насамперед дотримуватися місткої формули У. Дюранта, американського письменника, історика, філософа, автора «Історії цивілізації» в 11 томах, написаної спільно з дружиною А. Дюрант і опублікованої між 1935 і 1975 р.: «Велику цивілізацію не можна завоювати ззовні, доки вона

<https://novayagazeta.eu/articles/2022/08/16/russkaia-obida-pridumana-polittekhnologami>

не зруйнує себе зсередини». Ніхто ж не заперечуватиме тезу, що СРСР був великою цивілізацією і ніким ззовні не був завойований. Справа в тому, що об'єктивні історичні процеси становлення, розвитку та занепаду імперій поширюються і на Радянський Союз. І за влучним зауваженням відомого польського журналіста та громадського діяча Ю. Мерошевського, сум-

нівно, що в Москві могли винайти «еліксир імперського безсмертя»⁵⁶. Раніше і тепер.

⁵⁶ Лукаш Адамський. Польша потребує репарации от России за оккупацию в 1939 году. https://antikor.com.ua/articles/328801-polijska_potrebuet_reparatsii_ot_rossii_za_okkupatsiju_v_1939_godu_rzeczpospolita

Volodymyr M. Lytvyn

*Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

IN THE BATTLE FOR EMPIRE: RUSSIAN NARRATIVES
AGAINST HISTORICAL REALITIES

A hundred years ago, on December 30, 1922, representatives of the Soviet governments of Russia, Ukraine, Belarus, and the Transcaucasian Republic signed a treaty on unification into a single union state — the Union of Soviet Socialist Republics, which ceased to exist on December 26, 1991. In the article, the author reflects, why in the modern Russian Federation, at the state level, the collapse of the USSR is considered the “greatest geopolitical catastrophe” and why an unbiased study of the causes of the Soviet Union’s collapse, awareness of its historical inevitability and the impossibility of reviving the imperial past are so important today.